

ДИЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ НА ПРИКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ

Наукові праці МАУП, 2010, вип. 1(24), с. 225–229

Російська імперська модель є ідеократичною, пов'язаною з великою месіанською ідеєю. Наявність стійкої і постійно відтворюваної імперської свідомості робить можливим як успішне будівництво імперії, так і її перманентне відродження. Імперська модернізація здійснюється в ім'я стабілізації та консервації базових характеристик імперії, її успішне проведення сприяє вирішенню завдань імперського будівництва та відтворенню в нових історичних і соціокультурних умовах.

Проблема осмислення модернізаційних процесів в Російській Федерації спонукає російських дослідників до впровадження нових термінів, що мають на меті обґрунтувати своєрідність власного варіанту модернізації. Наприклад, О. Кара-Мурза та О. Вишневський пропонують використовувати термін “консервативна модернізація”, під яким вони розуміють таку модель, яка орієнтована на збереження чи повільну трансформацію традиційних цінностей, інститутів та відносин [1].

У свою чергу С. Гавров пропонує розглядати, з урахуванням російської специфіки, як основні дві моделі: ліберальну та імперську. У Росії склалася стійка відтворена амбівалентна (подвійна) ситуація, за якої соціокультурні підстави “російської цивілізації” визначаються маятниковим циклом, де домінанта імперської моделі модернізації чергується з компонентою моделі ліберальної. При цьому модернізаційний процес має свою стійку доміанту — імперську модель модернізації [2].

Російська імперська модель є ідеократичною, пов'язаною з великою месіанською ідеєю. Наявність стійкої і постійно відтворюваної імперської свідомості робить можливим як успішне будівництво імперії, так і її перманентне відродження. Імперська модернізація здійснюється в ім'я стабілізації та консервації базових характеристик імперії, її успішне проведення сприяє вирішенню завдань імперського будівництва та відтворення в нових історичних і соціокультурних умовах.

Політичну модернізацію можна визначити як формування, розвиток та поширення сучасних політичних інститутів, відносин, а також сучасної

політичної структури. При цьому під сучасними політичними інститутами та відносинами слід розуміти не зліпок з політичних інститутів країн розвинутої демократії, а ті політичні інститути й відносини, які найбільшою мірою здатні забезпечувати адекватне реагування і адаптацію політичної системи до умов, що змінюються, до викликів сучасності. Ці інститути та практики можуть відповідати моделям сучасних демократичних інститутів або відрізнитися тою чи іншою мірою: від відкидання “чужих” зразків до прийняття форми при її наповненні спочатку невластивим їй змістом.

При цьому об'єктивно необхідно, з одного боку, зберігати політичну стабільність як найважливішу умову суспільного розвитку в цілому, а з другого — розширювати можливості та форми політичної участі, масову базу реформ.

З точки зору С. Ланцова, перешкоджати процесу політичної модернізації можуть дві основні причини. Перша — відсутність політичної волі, відставання у перетвореннях в інших сферах життєдіяльності суспільства. Подібний розрив здатен стати причиною революційної кризи. Інша причина полягає в тому, що до швидкоплинної демократизації може виявитися не підготовленим рівень розвитку громадянського суспільства та політичної культури соціуму. У такому випадку також велика ймовірність виникнення кризової ситуації, небезпечної хаосом, що веде до охлократії [3].

На думку деяких вчених, успішній модернізації сприяють два фактори: внутрішня готовність суспільства, яке модернізується, до глибоких

політичних реформ, які встановлюють адекватні “правила гри” для основних політичних акторів; бажання та здатність найбільш розвинених країн світу надати цій спільноті ефективну економічну і політичну допомогу, пом’якшивши тяжкість проведених реформ [4].

Найважливішим показником просування країни по шляху політичної модернізації є роль та місце законодавчої влади в структурі політичних інститутів: представництво в парламенті інтересів усіх соціальних груп, реальний вплив на прийняття владних рішень.

Там, де становлення системи представницьких установ відбувалося без революційних потрясінь, воно, як правило, відзначалося плавністю і поступовістю. Прикладом можуть служити скандинавські держави. У кожній з них для зміцнення парламентських норм і формування демократичних виборчих систем було потрібно близько ста років. У Франції ж стрімка демократизація виявилася занадто сильним навантаженням, яку не витримали ні люди, ні державні інститути. Потрібні були нові історичні цикли, кілька важких революційних криз, перш ніж в країні завершився процес створення стійкої системи парламентської демократії.

Серед дослідників, які активно займалися теоретичними проблемами політичної модернізації, особливе місце належить Семюелу Хантінгтону, який запропонував теоретичну схему політичної модернізації, яка не тільки найбільш вдало пояснює процеси, що відбувалися в країнах Азії, Африки та Латинської Америки в останні десятиліття, а й допомагає розібратися в політичній історії пострадянських країн.

Відповідно до концепції С. Хантінгтона соціальний механізм і динаміка політичної модернізації виглядають таким чином. Стимулом для початку модернізації є сукупність внутрішніх і зовнішніх факторів, що спонукають правлячу еліту вдатися до реформ. Перетворення можуть зачіпати економічні та соціальні інститути, але не торкатися традиційної політичної системи. Отже, допускається принципова можливість здійснення соціально-економічної модернізації “згори”, в рамках старих політичних інститутів та під керівництвом традиційної еліти. Однак для того, щоб “транзит” завершився успішно, необхідно дотриматися цілої низки умов і передусім забезпечити рівновагу між змінами у різних сферах життя суспільства. Визначальною умовою є готовність правлячої еліти проводити не тільки техніко-економічну, а й політичну модернізацію.

С. Хантінгтон відзначає особливе значення середнього класу, що складається з підприємців, керівників, інженерно-технічних фахівців, офіцерів, цивільних службовців, юристів, вчителів, університетських викладачів. Найпомітніше місце в структурі середнього класу займає інтелігенція, яка характеризується як потенційно найбільш опозиційна сила. Саме інтелігенція першою за своє нові політичні ідеї та сприяє їх поширенню в суспільстві. У результаті все більша кількість людей, цілі соціальні групи, що раніше перебували поза публічним життям, змінюють свої налаштування. Ці суб’єкти починають усвідомлювати, що політика безпосередньо стосується їхніх приватних інтересів, що від рішень, які приймаються владою, залежить їх особиста доля. З’являється все більш усвідомлене прагнення до участі в політиці, до пошуку механізмів та способів впливу на прийняття державних рішень.

Оскільки традиційні інститути не забезпечують включення в публічне життя частини населення, яке прагне активної політичної діяльності, серед нього поширюється суспільне невдоволення. Відбувається боротьба інноваційно налаштованої еліти з традиційною, яка може набувати різних форм: від насильницьких, революційних до мирних. У результаті цієї боротьби руйнується стара система, створюються нові установи, правові і політичні норми, здатні забезпечити участь мас у політичному житті. Колишню правлячу еліту, що не зуміла впоратися з посталими проблемами, відтісняє нова еліта, більш динамічна і відкрита віянням часу [5].

Політична модернізація буває таких типів:

- “Органічна”, або “первинна”, що характерна для таких країн, як Велика Британія, США, Канада, деяких інших європейських країн (модернізаційне ядро). Вона здійснюється переважно еволюційним шляхом на основі власних культурних традицій та зразків.
- “Неорганічна” або “вторинна”, “відображена”, “навздогінна” (Росія, Бразилія, Туреччина тощо), основним чинником якої виступають соціокультурні контакти “відсталих” у своєму розвитку країн з модернізаційним ядром, а основним механізмом — імітаційні процеси.

Відповідно до іншої типології розрізняються три типи модернізацій:

- ендегенна, тобто така, що здійснюється на власній основі (Європа, США та ін.);
- ендегенно-екзогенна, що здійснюється як на власній основі, так і на основі запозичень (Росія, Туреччина, Греція та ін.);

- екзогенна модернізація (імітаційні, імітаційно-симуляційні і симуляційні варіанти), що здійснюється на основі запозичень за відсутності власних основ.

Під ліберальною моделлю розуміють такий тип сприйняття культурно-цивілізаційного досвіду Заходу, який передбачає трансформацію суспільства в ліберальному напрямі. Однак, імпортування західних інститутів — представницької демократії, виборчої системи, прав людини, судочинства — набули в Росії переважно імітаційних форм, що не тільки кардинально змінювало їх споконвічний зміст, а й зменшувало їх стійкість перед антимодерністськими тенденціями [6].

Однією з інтерпретацій російських реформ стала концепція “нового російського феодалізму”, що поширилась серед російських і зарубіжних суспільствознавців. Спробу узагальнити дискусію щодо цієї концепції зробив англійський дослідник Д. Лестер, який виділив найважливіші характеристики даного феномена:

- абсолютне домінування приватних інтересів над публічними не тільки на рівні повсякденності, а й в уподобаннях і поведінці державних службовців — від бюрократів до політиків;
- тісне переплетення бізнесу і влади;
- переважання особистих зв'язків, заснованих на все більш неформальних (або неінституціоналізованих) відносинах у політичній, соціальній та економічній сферах;
- загальне панування бартеру на всіх рівнях соціуму — від виробничих колективів до сфери державного управління;
- зростання насильства, що змушує людей все більше покладатися на власні сили, аж до створення приватних армій тими, хто володіє достатніми фінансовими ресурсами;
- “провінціалізація” країни, тобто різке послаблення тенденції до інтеграції в усіх сферах життя;
- нездатність до досягнення компромісу і злагоди в політичній сфері, оскільки в результаті посилення інтриг ставки в боротьбі за владу часто виявляються надто високими;
- все більш очевидна трансформація політичних партій і асоціацій з форм артикуляції та агрегації інтересів у знаряддя досягнення приватних цілей та просування до влади окремих політиків;
- формування “держави в державі” у вищих ешелонах влади як засіб забезпечення безпеки та особистого добробуту [7].

Російські дослідники розглядають модернізацію як головний вектор розвитку своєї держави протягом останніх століть, в тому числі з радянським і пострадянським періодами, відзначаючи, в свою чергу, своєрідність російської модернізації. Однак, В. Ядов та Т. Заславська вважають, що посткомуністичні трансформації та модернізація — це принципово різні процеси, для дослідження яких потрібні різні парадигми. Незважаючи на те, що у них є загальні складові, розбіжності також істотні. Зокрема, трансформація супроводжується спочатку не творенням, а руйнуванням: кризою науки і освіти, згортанням високотехнологічних виробництв, перекачуванням інтелектуального потенціалу за кордон, погіршенням якості життя і т. д. У цих умовах навряд чи доречно ідентифікувати зміст сучасних трансформацій з модернізаційними змінами [8].

Тим не менше, після досягнення стабільності процеси в країні можна характеризувати як модернізаційні. Становлення ж сучасних політичних інститутів і практик здійснюється паралельно з трансформаційними змінами, що свідчить про одночасний розвиток даних процесів.

На думку дослідників (М. Ільїна, Е. Мелешкіна, В. Пантін), процес політичної модернізації в Росії можна в цілому віднести до ендегенно-екзогенного типу. Характерною особливістю цього типу модернізації є поєднання різних власних та запозичених інститутів та технологій. Через слабкість громадянського суспільства та виняткову роль, яку відіграє державність в Росії, модернізація суспільних відносин постійно підміняється модернізацією держави — її військово-індустріальної потуги, бюрократичного апарату, репресивних органів, державного сектору економіки і т. п. У підсумку завдання форсованої військово-індустріальної модернізації держави, зміцнення її як світової держави часто вирішувалися за рахунок антимодернізації, часткової архаїзації і деградації суспільства.

Реформатори, як правило, не можуть розраховувати на всенародну підтримку, бо населення завжди переважно консервативне і ставиться до будь-якої інновації з побоюванням, тому що змінюється звичний устрій життя. Опорою реформаторів може стати лише найактивніша в соціальному аспекті частина суспільства, що поділяє його цілі. Тому реформування пострадянської Росії на початку 1990-х рр. здійснювалося в умовах кризи. Реформатори “першої хвилі” не змогли створити міцну соціальну опору реформам, налагодити контакт із суспільством. Було переоцінено також

дієвість самих реформ, їх здатність змінити життя на краще. В результаті були дискредитовані власне поняття реформи і тих цінностей, на яких її намагалися заснувати.

Російська влада, різко обмеживши державне втручання в різних сферах життя суспільства, чекала на різке підвищення активності громадян. Однак, зрівнювальна, схильна до патерналізму ментальність російського суспільства не сприяла появі великої кількості енергійних, ініціативних людей, здатних організувати своє життя на нових засадах. Економічна та політична активність людей виявилася недостатньою для приведення російського життя у відповідність до європейських стандартів.

Політична модернізація на початку 2000-х років здійснювалася в більш сприятливих умовах: стійке економічне зростання, політична стабільність, поступове підвищення рівня життя. Однак, для подальшого просування вперед шляхом політичної модернізації потрібні не лише усвідомлення необхідності реформ, політична воля реформатора, а й глибинна трансформація ментальності російського суспільства через вивчення досвіду європейської цивілізації модерну.

Складність аналізу сучасної російської політичної реальності полягає в тому, що на життєву активність громадянського суспільства впливають суперечності, що виникають у процесі державного управління в умовах затяжної структурної кризи.

Особливістю російського історичного розвитку є той факт, що російське суспільство не зазнало таких фундаментальних духовно-інтелектуальних переворотів, якими на Заході були Ренесанс, Реформація, рух за права людини, що заклали основи раціоналістичних форм господарської діяльності і сучасної системи політичного представництва. Крім цього, деякі сегменти соціальної структури пострадянської Росії мають специфічні риси, що виникли в результаті складної взаємодії історико-психологічних, етнічних, демографічних та культурно-релігійних чинників.

А. Ахієзер вважає російське суспільство суспільством проміжної цивілізації, що “вийшло за рамки традиційності, але поки що так і не змогло переступити межі ліберальної цивілізації” [9]. Головним способом проведення російської наздоганної модернізації є грандіозна “імітація”. Створюється лише видимість повної за-

лученості соціуму в процеси реформ, завжди ініційованих згори, тоді як суспільство в цілому ні за своєю структурою, ні за домінуючим настроєм не готове до радикальних змін, що нав'язуються. У підсумку символічний різкий розрив з минулим у Росії часто призводить до того, що символіка і форма підмінюють реальну заміну змісту, і тоді стара сутність непомітно повертається [10].

Російське суспільство відповідним чином реагує на модернізаційні імпульси, що йдуть згори. Серед основних характерних рис можна виділити неприйняття, пасивний опір інноваціям, повільне накопичення суперечностей і потенціалу невдоволення, криза ідентичності, народний протест, звернений у минуле. Інституційна система, що створюється в Росії, не гарантує створення стабільно діючих демократичних політичних інститутів, оскільки без масової підтримки вони не тільки не демократичні, а й не життєздатні.

Література

1. Ланцов С. А. Российский исторический опыт в свете концепций политической модернизации // Полис. — 2001. — № 3. — С. 101–109.
2. Лапкин В. В., Пантин В. И. Ритмы международного развития как фактор политической модернизации России // Полис. — 2005. — № 3. — С. 44–51.
3. Гавров С. Н. Модернизация во имя империи. Социокультурные аспекты модернизационных процессов в России. — М.: Эдиториал УРСС, 2004. — 350 с.
4. Вишневский А. Г. Серп и рубль: Консервативная модернизация в СССР. — М.: Кн. дом “Университет”, 1998. — 144 с.
5. Huntington Samuel P. The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century. — Oklahoma: University of Oklahoma Press, 2001
6. Політологія посткомунізму. Політичний аналіз посткомуністичних суспільств. — К.: Політична думка, 1995. — 386 с.
7. Ачкасов В. А. Россия как разрушающееся традиционное общество // Полис. — 2001. — № 3. — С. 83–93.
8. Заславская Т. И. Современное российское общество: Социальный механизм трансформации: Учеб. пособие. — М., 2004. — С. 5–15.
9. Ахизер А. Российский либерализм перед лицом кризиса // Общественные науки и современность. — 1993. — № 1. — С. 12–21.
10. Умланд А., Бредіс І. Пострадянський парадокс: демократія в Україні, автократія в Росії // Дзеркало тижня. — 2008. — № 8 (687). — С. 37–46.

Проведення модернізаційних процесів в Росії позначається низкою чинників, які посилюються особливостями соціокультурного, політико-правового та економічного характеру. Процес системної трансформації в Росії є багато в чому суто національним соціополітичним феноменом. Російська державність відчуває значний дефіцит не лише історично “західних” форм суспільного життя, а й традиційних структур, які відповідають за соціальну цілісність суспільства. Політико-правова культура російського соціуму залишається розколотою, фрагментарною, що ускладнює становлення громадянського суспільства як головного об’єкта проведення модернізації в країні на основі забезпечення діалогу національних культур і соціального синтезу, що так необхідно для поліетнічної Росії.

Проведение модернизационных процессов в России отражается рядом факторов, которые усиливаются особенностями социокультурного, политико-правового и экономического характера. Процесс системной трансформации в России является во многом сугубо национальным социополитическим феноменом. Российская государственность ощущает значительный дефицит не только исторически “западных” форм общественной жизни, но и традиционных структур, которые отвечают за социальную целостность общества. Политико-правовая культура российского социума остается расколотой, фрагментарной, что осложняет становление гражданского общества как главного объекта проведения модернизации в стране на основе обеспечения диалога национальных культур и социального синтеза, что так необходимо для полиэтничной России.

Conducting of processes of modernizations in Russia is reflected in a number of factors which in turn are dependent of social, cultural, political, judicial and economic character developments. The process of system transformation in Russia is heavily national social and political phenomenon. The Russian state system feels a considerable deficit of not only historical “western” forms of public life, but also, traditional structures which are responsible for social integrity of society. The political and judicial culture of Russian society remains fragmentary, what, complicates becoming of civil society main object of conducting of modernization in a country on the basis of providing of dialog of national cultures and social synthesis, which is of crucial importance for Russia.

Надійшла 21 лютого 2010 р.